

HZ. HASAN VE HALİFELİĞİ

Yrd. Doç. Dr. Adnan DEMİRCAN*

"Hasan ve Hüseyin cennet gençlerinin efendileridir."

(Tirmizî, *Menâkıb* 30; İbn Mâce, *Mukaddime* 11)

GİRİŞ

Hz. Peygamber 'in soyu kızı Fâtıma 'dan devam ettiği için, onun çocukları erken dönemlerden itibaren müslümanlar nazarında büyük saygı görmüşlerdir. Hz. Fâtıma 'nın ilk çocuğu olarak Hz. Hasan 'ın ve kardeşi Hüseyin 'in ne kadar çok sevildiğini gösteren önemli ölçülerden birisi Hasan ve Hüseyin isimlerinin müslümanlar arasındaki yaygınlığıdır. Hz. Hasan 'a duyulan bu sevgi bir tarafa, Şîa'nın ikinci imâmı olması da onun hayatını ve şahsiyetini önemli kılmaktadır.

Ehl-i beyt mensuplarının, Resûlullah (s)'in vefatından hemen sonra hilâfete, yani müslümanları idare ile ilgili bazı düşünceleri vardı. Nitekim Hz. Ebû Bekir 'e bîat edildikten sonra Hz. Ali kendilerine danışılmamasından dolayı kırınlığını bildirmişti. Ancak Hz. Ali 'nin hilâfete gelişi Ömer (r) ve Osman (r)'dan sonra mümkün olabilmiştir. Ne yazık ki asilerin zorlamasıyla iktidara gelmesi ve onun döneminde meydana gelen gelişmeler Hz. Ali 'ye rahat bir idare imkânı vermedi. Nihayet Hz. Ali , iktidar döneminde meydana gelen siyasî gelişmeler sonucunda daha önce kendisinin safında yer alan insanlar tarafından öldürüldü. Şüphesiz onun vefatından sonra da ehl-i beyt mensuplarının iktidar ile ilgili görüşleri son bulmadı.

Bilindiği gibi Hz. Hasan, babası Hz. Ali 'nin öldürülmesinden sonra Kufeliler tarafından halife seçildi. Hz. Hasan, ehl-i beytten hilâfete getirilen ikinci kişiydi. Bazılarınca beşinci râşid halife kabul edilen Hz. Hasan, birkaç aylık halifeliği döneminde etkin bir siyaset ortaya koyamamışsa da bu

* Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları Bölüm Başkanı

dönemde verdiği bir karar vardır ki, İslâm âleminin içinde bulunduğu fitne ve anarşinin bir süre için de olsa ortadan kalkmasına katkıda bulunduğu için çok önemlidir. Gerçekten de Hz. Hasan, Hz. Peygamber 'in torununa yakışacak asillikte bir davranış sergileyerek çok önemli bir adım atmış ve Muâviye lehine hilâfet haklarından vazgeçmiştir. Hz. Hasan 'ın barışa önyak olmakla Resûlullah (s)'ın, "Bu benim oğlumdur; şeref sahibi bir efendidir. Umarım ki Allah, oğlum sebebiyle yakında müslümanlardan iki büyük fırkanın arasını ıslah eder."¹ hadîsine uygun bir davranış sergilediğini söylemek yerinde olur.

I. HİLÂFETTEN ÖNCEKİ HAYATI

Hz. Hasan 'ın hilâfetinden önceki hayatı hakkındaki bilgimiz azdır. Bununla birlikte mevcut bilgiler ışığında hilâfete getirilişinden önceki hayatına bir göz atmak yerinde olacaktır.

A. Doğumu ve Çocukluğu

1. Doğumu

Hz. Hasan, hicretin 3. yılında Ramazan ayının ortalarında dünyaya geldi.² Bu rivayet tercih edilmekle birlikte Hz. Hasan 'ın doğduğu sene olarak başka tarihler de zikredilmiştir. Onun hicretin 4. yılının Şa'bân ayında³ veya 5. yılda doğduğuna dair rivayetler mevcut ise de 3. yılda doğduğuna dair rivayetler daha kuvvetlidir.⁴ İbn İshâk 'ın rivayetine göre Hz. Hasan, h. 6. yılda Hayber 'in fethinden sonra doğmuştur.⁵ Kuleynî, Hz. Hasan 'ın doğum tarihini 2. yılın Ramazan ayı olarak verir ve onun h. 3. yılda doğduğuna dair rivayetin mevcudiyetine işaret eder.⁶ Ayrıca onun Uhud 'tan bir veya iki sene sonra doğduğu da nakledilmiştir.⁷ Hz. Hasan 'ın, 3. yılın Şa'bân ayında doğduğuna dair bir rivayet de vardır.⁸

- 1) Buhârî, Sahîh, İstanbul 1401/1981, Fedâilu Ashâbi'n-Nebî 22, Sulh 9, Fiten 20, Menâkıb 25.
- 2) Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, Beyrut (t.y.), I, 140; İbnu'l-Esîr, Usdu'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe, Beyrut 1377, II, 10; Suyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, Thk.: M. Muhyiddîn Abdulhamîd, y.y. (t.y.), s. 188; Muhsin el-Emîn, A'yânu's-Şîa, Nşr.: Muhsin el-Emîn, Beyrut 1406/1986, I, 562.
- 3) İbn İmâd el-Hanbelî, Şezerâtu'z-Zehab, Dâru'l-Fikr, y.y. 1399/1979, I, 10.
- 4) İbn Hacer, el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe, Beyrut (t.y.), II, 11.
- 5) İbn Kuteybe, el-Maârif, Thk.: S. Ukkâşe, 4. Baskı, Kahire 1981, s. 158.
- 6) Kuleynî, el-Usûl mine'l-Kâfi, Nşr.: Muhammed el-Ahvendî, 3. Baskı, Tahran 1388, I, 461.
- 7) Bk. İbn Esîr, Usd, II, 10.
- 8) Bk. Zehabî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, 2. Baskı, Beyrut 1402/1982, III, 246;

Zehebî 'ye göre Şa'bân'da doğduğuna dair rivayet daha sahlîttir.⁹

Hz. Ali 'nin Hz. Fâtîma ile izdivacı hicretin 2. senesinin son ayında olduğuna göre¹⁰ Hz. Hasan'ın en erken hicretin 3. senesinde doğmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Hz. Ali , yeni doğan çocuğuna Harb adını koymuş, fakat Hz. Peygamber , onun adını değiştirerek Hasan ismini vermişti. ¹¹ Bir rivayete göre Hz. Peygamber , Hz. Ali 'ye yeni doğan oğluna ne isim verdiğini sormuş; Hz. Ali , Ca'fer adını verdiğini söyleyince de adının Hasan olmasını istemiştir. ¹² Bir başka rivayette Ali b. Ebî Tâlib (r)'ten naklen büyük oğluna Hamza, küçük oğluna ise Ca'fer adını verdiği, ancak Hz. Peygamber 'in onların adlarını değiştirdiği belirtilmektedir. ¹³ Her halükârda hem Hz. Hasan'ın hem de Hüseyin'in isimlerinin Hz. Peygamber tarafından değiştirildiği anlaşılmaktadır. Hz. Hasan'ın künyesi Ebû Muhammed 'tir. ¹⁴

Dedesi Resûlullah (s), Hasan için akîka olarak bir koç kesti. ¹⁵ Ayrıca kızı Fâtîma 'ya Hasan'ın saçının kesilerek ağırlığınca gümüş tasadduk edilmesini de tavsiye etti. ¹⁶

2. Hz. Peygamberle Geçirdiği Günler

Hasan, çocukluğunda sık sık dedesi ile görüşebilme imkânına sahipti. Bir seferinde dedesi ile ilgili hatırladığı bir anısını anlatması istenmiş; o da zekat mallarından bir hurma alarak ağzına attığını, bunu gören Hz. Peygamber 'in sadaka mallarının kendilerine haram olduğunu söyleyerek o hurmayı ağzından çıkardığını anlatmıştı. ¹⁷

Hz. Hasan'ın Resûlullah (s) ile başka anılarından da bahsedilmektedir. Konuyu fazla uzatmamak için burada birkaçını zikretmekle yetineceğiz:

Hz. Peygamber , torunlarını oynatmayı seviyordu. Birgün Resûlullah (s), namazda bulunduğu bir sırada Hz. Hasan onun bacaklarının

Ibn Esîr, Usd, II, 10.

9) Zehebî, III, 248.

10) Fiğlalı; E. R., "Ali", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1989, II, 371.

11) Ibn Esîr, Usd, II, 10; Ibn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, Haydarâbâd 1325, II, 296; Zehebî, III, 247.

12) Taberânî, -el-Mu'cemu'l-Kebîr, Thk.: Hamdî Abdülhamîd es-Selefi, 2. Baskı, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, y.y. 1404/1984, III, 24; Ibn Manzûr, Muhtasar Târîh Dimaşk li-İbn Asâkir, Dimaşk 1405/1985, VII, 7.

13) Ibn Manzûr, VII, 7.

14) Ibn Kuteybe, Maârif, s. 211; Hafîb el-Bağdâdî, I, 139.

15) Zehebî, III, 246.

16) Taberânî, III, 30; Zehebî, III, 248.

17) Ibn Esîr, Usd, II, 11; Ya'kûbî, II, 226; Ibn Hacer, İsbâbe, II, 11; Zehebî, III, 246.

arasından geçmek istemiş. Peygamber (s) de geçebilmesi için bacaklarını açmıştı.¹⁸ Bazen Hz. Peygamber secdede iken Hz. Hasan sırtına çıkıyor, bunun üzerine Resûlullah (s), o ininceye kadar secdeyi uzatıyordu.¹⁹

Resûlullah (s), birgün hutbe irad ettiği bir sırada üzerlerinde kırmızı entarileri olduğu halde Hasan ve Hüseyin düşe kalka geldiler. Hz. Peygamber, aşağıya inerek onları kucığına aldı ve "Mallarınız ve çocuklarınız sizin için bir imtihandır." ²⁰ buyuran Allah Teâla doğru söylemiştir. Onları görünce dayanamadım." dedi, sonra hutbesine devam etti.²¹

Hz. Peygamber Necrânlı hıristiyanları mübâheleye davet ettiği sırada²² aile fertleri olarak yanına Hz. Ali 'yi, Fâtıma 'yı, Hasan ve Hüseyin 'i almıştı.²³

Hz. Peygamber 'in. Hasan ve Hüseyin 'i öven ve onların sevilmesini tavsiye eden pek çok hadîsi mevcut olup, bu hadîsler kaynaklarımızda yer almıştır. Ancak konumuzun dışına taşmamak için söz konusu hadîsler hakkında bilgi veremiyoruz.

B. Hz. Hasan'ın Gençliği ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemindeki Hayatı

Hz. Hasan'ın gençliği hakkında bize ulaşan malumat azdır. Hz. Ömer 'in, halifenin Hasan ve Hüseyin 'e babalarıyla aynı miktarda atıyye verdiğini ve her birine 5000 dirhem tahsis ettiğini görüyoruz.²⁴

Diğer taraftan Hz. Hasan, Hz. Ömer döneminde Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh 'e, İfrikiyye bölgesindeki fetihlerde yardım etmek üzere gönderilen orduda yer almıştır.²⁵

Ayrıca Hz. Osman döneminde, Saîd b. el-Âs 'ın Kufe valiliği sırasında babası Hz. Ali , kardeşi Hüseyin, Hz. Abbâs, Amr b. el-Âs ,

18) İbn Hacer, Tehzîb, II, 296; a.g.mlf., İsâbe, II, 11; Suyûtî, s, 189; Zehebî, III, 249.

19) İbn Hacer, İsâbe, II, 11; a.g.mlf., Tehzîb, II, 296; Suyûtî, s, 189.

20) Teğâbun 64/15.

21) Ebû Dâvud, Sunen, İstanbul 1401/1981, Salâ 227; Tirmizî, Sunen, İstanbul 1401/1981, Menâkıb 30; İbn Mâce, Sunen, İstanbul 1401/1981, Libâs 20; Nesâî, Sunen, İstanbul 1401/1981, Cum'a 30; İydeyn 27.

22) "Sana bu ilim geldikten sonra seninle bu konuda çekişenlere de ki: Geliniz, sizler ve bizler de dahil olmak üzere, siz kendi çocuklarınızı biz de kendi çocuklarımız, siz kendi kadınlarımızı, biz de kendi kadınlarımızı çağıralım, sonra da dua edelim de Allah'tan yalancılar üzerine lanet dileyelim" (Âl-i İmrân 3/61).

23) Ya'kûbî, Târîhu'l-Ya'kûbî, Beyrut 1412/1992, II, 82.

24) Zehebî, III, 259; İbn Manzûr, VII 21; krş. Sakallı, T., "Hasan", Şamil İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1990, II, 349; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul 1986, II, 166.

25) İbn Haldûn, Târîh, Nşr.: Halil Şehhâde, Suheyl Zekkâr, 2. Baskı, Beyrut 1408/1988, II, 573.

Zubeyr ve Huzeyfe b. el-Yemân 'ın da bulunduğu büyük bir ordu ile *Taberistân* 'ın fethine katılmış ve yapılan çarpışmalardan sonra yöre halkı barış yapmak zorunda kalmıştır.²⁶

Hz. Hasan'ın adına, Hz. Osman 'ın muhasara edilişi olayından bahsedilirken de rastlanır. Onun Hz. Osman 'ı korumak üzere evine gidenlerden biri olduğu rivayet edilmektedir.²⁷ Hz. Hasan 'ın, Hz. Osmân 'ın yanından en son çıkan kişi olduğu da belirtilir.²⁸

Bir anlatıma göre ise Hz. Ali , Hasan 'ı, Hz. Osman 'a göndererek yardım önerisinde bulunmuş; ancak Hz. Osman , Peygamber 'in kendisine rüyasında "Eğer onlarla savaşırsan muzaffer olursun, ancak savaşmazsan yanımızda iftarını açarsın." dediğini ve Resûlullah (s)'in yanında iftarını açmak istediğini söylemiştir.²⁹ Bu rivayet, doğru ise halife, âsiler tarafından öldürülmeyi adeta uman bir tavır takınmıştır.

Hz. Hasan, Cemal ve *Siffin* savaşlarında babasının yanında yer almıştı. Bazı kaynaklarda Hz. Hasan 'ın savaşa pek istekli olmadığı söylenmektedir. Buna cevap veren R. Caferiyan , sözkonusu rivayetlerin garazlı tarihçi ve yazarlar tarafından uydurulduğu kanaatinde.³⁰ Ancak hemen şunu belirtmek gerekir ki onun değerlendirmeleri de mezhep taassubundan öteye gitmemektedir.

Şimdi kısaca Hz. Hasan 'ın babası döneminde meydana gelen hâdiseler sırasında takındığı tavrıdan bahsetmek istiyoruz:

Cemal vak 'asından hemen önce Hz. Hasan, babası adına 'Ammâr b. Yâsir ile birlikte *Kufe* 'ye gitti. Rivayete göre Hasan ile 'Ammâr *Kufe* 'ye vardıkları sırada Ebû Musa el-Eş'arî , mesciddé bir konuşma yaparak insanları meydana gelen fitneden uzak kalmaları için uyardı.³¹ Hasan, mescide girerek Ebû Musa 'ya "Mescidimizden çık, istediğin yere git!" dedi ve sonra minbere çıktı. İnsanlar ilk önce onun Hz. Ali 'ye yardım için hazırlık yapmaları hususundaki talebini yerine getirmek istememişlerse de Hucr b. 'Adî'nin çağrısı üzerine Kufeliler Hz. Hasan ve Ammâr 'ı desteklemek için harekete geçtiler.³²

Hasan, bir gün sonra hazırlanmış olan 9.650³³ veya 6.000 yahut 7.000 kadar kişiyi³⁴ alarak Hz. Ali 'nin yanına gitmek üzere harekete geçti. Ordu Hz. Ali 'nin yanına vardıktan sonra hareket emri verildiğinde Hz.

26) Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 198.

27) İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Beyrut 1405/1985, III, 71; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Thk.: Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Beyrut (t.y.), I, 42.

28) Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, Thk.: Suheyl Zekkâr, Beyrut 1414/1993, s. 129.

29) İbn İmâd, I, 40.

30) R. Caferiyan, *Masum İmamların Fikrî ve Siyasî Hayatı*, Çev.: C. Bayar, İstanbul 1994, I, 79.

31) Dîneverî, s. 144-145; Ya'kûbî, II, 181.

32) Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, Thk.: Abdulmun'im 'Âmir, Kahire 1960, s. 145.

33) Dîneverî, s. 145.

34) Halife b. Hayyât, s. 138.

Hasan, babasının yanına giderek, “*Babacığım! Osman öldürüldükten sonra insanlar senin yanına gelip bu işi kabul etmeni istediklerinde, diğer vilayetlerden bütün insanların itaatleri sana ulaşmadan bu teklifi kabul etmemeni söyledim. Zubeyr ve Talha'nın Âişe ile beraber Basra'ya doğru hareket ettikleri haberi sana geldiğinde Medine'ye dönüp evinde oturmanı söyledim. Osman muhasara edildiğinde Medine'den ayrılmamı tavsiye ettim. Öldürülürse sen orada olmayacaktın. Bunların hiç birisinde benim görüşümü kabul etmedin.*” dedi. Hz. **Ali** ona, “*Bütün vilayetlerden insanların itaat ettikleri haberinin gelmesini beklemem hususuna gelince, bîat sadece Haremeynde hazır olan Ensâr ve muhacirlerindir. Eğer onlar birisine razı olup işi ona teslim ederlerse bütün insanlara razı olmak ve işi teslim etmek vacip olur. Evime dönüp oturmama gelince, eğer dönseydim dönüşüm ümmete ihanet olurdu. Ümmet arasında ayrılığın meydana gelmesinden ve ümmetin birliğinin dağılmasından emin olamazdım. Osman muhasara edildiğinde oradan ayrılmama gelince buna nasıl imkânım olurdu? İnsanlar Osman'ı kuşatıkları gibi beni de kuşatmışlardı. Oğulcuğum! Senden daha iyi bildiğim şeyler hususunda peşimi bırak!*” dedi.³⁵

Bu konuşmadan, Hz. **Hasan**'ın savaş taraftarı olmadığı, hatta babasına, gelmekte olan fitneye bulaşması yerine gidip evinde oturmasını tavsiye ettiğini görüyoruz. Kendisinin eline fırsat geçtiğinde yaptığı şey bundan başkası değildir.

Bundan sonra babasıyla beraber *Sıffin* savaşına iştirak eden Hz. **Hasan**'ın tahkîmnameye şahid olan kimselerden biri olduğunu görüyoruz.³⁶

II. HİLÂFETİ

A. Bîat

Müslümanlar arasında meydana gelen hâdiselerden, özellikle kendilerine vurulan önemli darbelerden sonra, hacc mevsiminde *Mekke*'de toplanan bir grup Hâricî, İslâm âleminin içinde bulunduğu kaşıklığa son verilmesi için suçlu gördükleri üç kişinin; Hz. **Ali**, **Muâviye** ve **'Amr b. el-Âs**'ın öldürülmesine karar verdiler. **Muâviye**, kendisine karşı düzenlenen suikastı hafif bir yara ile atlattı, **'Amr** ise suikastın yapılacağı sabah, namazı kıldırmak üzere **Hârîce b. Huzâfe**'yi görevlendirmiş ve **Amr**'ın yerine yanlışlıkla **Hârîce** öldürülmüştü. Hz. **Ali** ise 17 Ramazan 40/ 24 Ocak 661'de **Abdurrahman b. Mulcem** tarafından yaralanmış, birkaç gün sonra da hayatını kaybetmişti.³⁷

35) *Dîneverî*, s. 145-146.

36) *Dîneverî*, s. 195.

37) Geniş bilgi için bk. A. Demircan, *Hâricîler'in Siyasi Faaliyetleri* (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1993, s. 77-81.

Hız. Ali 'nin aldığı yaradan ölebileceği ihtimalini gözöntünde bulunduran Cundeb b. Abdullah , onun yanına giderek, " *Seni kaybedersek -ki kaybedeceğimize inanmıyoruz- Hasan'a bıat edelim mi? "* diye sordu. Hz. Ali , " *Size bunu ne emrederim, ne de nehyederim.* " diyerek karar ömmete bıraktı. ³⁸

Burada Hz. Ali 'nin tarafsız kalmak suretiyle Hz. Ömer 'in tavrı ile Muâviye 'nin oğlu Yezîd 'i veliâht tayin ederken takındığı tutum arasında orta bir yol izlediğini görüyoruz. Aslında Hz. Ali , fikrini bu şekilde belirtmekle, dolaylı da olsa Hz. Hasan 'ın seçilmesine taraftar olduğunu göstermiştir. Çünkü Hz. Ali , oğlunun seçilmesine karşı olsaydı, Hz. Ömer 'in daha önce oğlu Abdullah 'ın seçilmesi için yapılan teklifi reddettiği gibi, olumsuz görüş belirtirdi. Herhalde Hz. Ömer , oğlunun seçilmesi teklifine karşı gösterdiği tepkiyi veliâhtlık sisteminin devlet geleneğinde yer etmemesi için ortaya koymuştu. Hz. Ali ise, bir müslöman olması hasebiyle oğlunun da layık olduğu takdirde halife seçilebileceği görüşünden hareketle seçim meselesindeki kararın müslömanlara ait olduğunu düşünmüş olmalıdır.

O, Muâviye gibi oğlunu seçtirmek için türlü siyasî oyunlara girmemiş, konuyu kamuoyunun değerlendirmesine bırakmıştır. ³⁹

Ancak Şifler, Hz. Ali 'nin oğlu Hasan 'ı yazdığı bir vasiyetname ile veliâht tayin ettiğini savunurlar. ⁴⁰ Hatta Hz. Peygamber 'in şöyle dediğini de iddia etmektedirler: " *Hasan ve Hüseyin ister imamet görevlerini yerine getirsinler, ister bazı engel veya maslahatlardan dolayı yapmasınlar her ikisi de imamdırlar.* " ⁴¹ Bundan başka Hz. Hasan 'ın Muâviye 'ye yazdığı bir mektupta, " *Emîru'l-Mu'minin dünyadan geçerken, beni kendinden sonra hükömete halife tayin etti.* " dediği iddia edilmiştir. ⁴² İbnu'l-Arabî , Şifler 'in bu husustaki sözlerinin bätül olduğunu söylemektedir. ⁴³

Hız. Ali 'nin hilâfet için açık bir vasiyetnamesinden bahsedilemezse de onun, vefat etmeden önce aile efradına ve Hâşim oğullarına bazı öğütlerde bulunduğunu görüyoruz. Bunların çoğu insanlara adaletli davranmaları, hakkı gözetmeleri, müslömanlıktan taviz vermemeleri gibi hususlarla ilgilidir. ⁴⁴ Vasiyet ettiği önemli bir şey daha vardır ki, öldüğu takdirde kendi kanına karşılık insanlardan intikam alınmaması, sadece katilinin öldürölmesi ve müslö ⁴⁵ yapılmamasıdır. ⁴⁶ Bütün bunlar gösteriyor ki Hz. Ali , Kufelilerin

38) Taberî, *Târîhu't-Taberî*, Thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, 4. Baskı, Kahire 1989, V, 146-147; ayrıca bk. Mes'ûdî, IV, 431.

39) Geniş bilgi için bk. İ. Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan*, Ankara 1990, s. 246-251.

40) Kuleynî, II, 298-299; M. el-Emîn, I, 566; krş. Fiğlalı, *İmâmiye Şifası*, İstanbul 1984, s. 85.

41) Caferiyan, I, 83.

42) Caferiyan, I, 83.

43) İbnu'l-Arabî, *el-Avâsim mine'l-Kavâsim*, Thk.: Muhibbuddîn el-Hatîb, y.y. 1390/1970, s. 148.

44) Bk. Taberî, V, 147-148.

oğlunu halife seçeceklerini tahmin ediyordu.

Nihayet Hz. Ali yaralandıktan birkaç gün sonra, Ramazan 40/661'de vefat etti. Vefatından iki gün sonra ⁴⁷ 21 Ramazan 40/28 Ocak 661'de oğlu Hasan'a bîat edildi. Rivayete göre, ona ilk bîat eden kişi Kays b. Sa'd olmuştur. Kays, Hz. Hasan'a gelerek, "Elini uzat! Allah(c)'in Kitabı, Peygamberi'niñ sünneti ve ihtilalcilerle savaşmak üzere sana bîat edeyim." demiş, Hz. Hasan ise, "Allah'ın Kitabı ve Peygamberi'nin sünneti üzere bîat et. Çünkü bunlar her şarttan önce gelir." diyerek⁴⁸ barışçıl tavrını daha hilâfete getirileceği sırada göstermişti.

Gerek yukarıdaki rivayetten, gerekse İbn Kuteybe 'de geçen başka bir rivayetten Kufelilerin Hz. Hasan'a şartlı olarak bîat etmek istediklerini anlıyoruz: Kufeliler, ona bîat için gittiklerinde Hasan onlardan, dinlemek ve itaat etmek, savaşacağı kişilerle savaşmak, barış yapacağı kişilerle barış yapmak üzere bîat etmelerini istemiş, fakat Kufeliler onun bu teklifini reddederek Hz. Hüseyin'e gitmişler ve "Elini uzat! Babana bîat ettiğimiz şey üzere ve isyankâr, sapıtmuş Şam ehliyle savaşmak üzere sana bîat edelim." demişlerdi. Ancak Hüseyin, onların bu tekliflerini kabul etmeyince çaresiz Hz. Hasan'a tekrar giderek ona bîat etmek zorunda kalmışlardı.⁴⁹

Babasının cenaze namazını kıldırıp onu toprağa verdikten sonra, Hz. Hasan'ın ilk yaptığı icraat onun katili Abdurrahman b. Mulcem'i kısas ettirmesi olmuştur. İbn Mulcem, Hasan'dan Muâviye'yi öldürmesini için kendisine izin vermesini istemiş ve onu öldürdükten sonra geri geleceğine dair söz vermişse de, bu teklif Hasan tarafından reddedilerek İbn Mulcem kısas edilmiştir.⁵⁰

Hasan'ın Kufe'de seçilmesini müteakip aylarda İran, Mekke, Medine, Hicaz ve Yemen vilayetleri bîatlerini bildirmiş, ancak Mısır ve Şam vilayetleri bîat etmekten imtina etmişlerdi.

Hz. Hasan, iktidara geldikten sonra babasının valilerini yerinde bırakarak onları değiştirmede. Ancak Halife b. Hayyât'ın verdiği bilgiye nazaran halife olduğu sene Muğire b. Şu'be, onun adına sahte bir belge düzenleyerek h. 40'ta hacc emirliği yapmıştır.⁵¹ Taberî, Muğire'nin, bu belgeyi Muâviye adına düzenlediğini söyler.⁵²

45) Müsle, öldürülen kimsenin uzuvlarının kesilmesidir.

46) Taberî, V, 148.

47) Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher, Nşr.: Barbier de Meynard, Pavet de Courteille, Paris 1861-1877, V, 1. Başka rivayete göre Hz. Ali'nin vefat ettiği gün (Bk. İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân, Thk.: İhsan Abbas, Beyrut 1397/1977, II, 65; Fiğlah, İmâmiye Şiâsi, s. 85).

48) Taberî, V, 158; İbn Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh, Beyrut 1402/1982, III, 402.

49) İbn Kuteybe, İmâme, I, 140.

50) Taberî, V, 148-149; Ya'kûbî, II, 214; krş. İbn Haldûn, II, 647; Demircan, s. 82.

51) Halife b. Hayyât, s. 153.

52) Taberî, V, 160.

B. Barış Sürecinin Başlaması

Hz. Hasan ile Muâviye arasında yapılan ve Hasan'ın Muâviye lehine hilâfet hakkından vazgeçtiği barıştan bahsetmeden önce barış sürecine kadarki gelişmeler üzerinde durmamız yerinde olacaktır.

1. Muâviye'nin Kufe Üzerine Yürümesi ve Hasan'ın Aldığı Tedbirler

Hz. Ali 'nin vefat etmesiyle boşalan hilâfet makamına Hasan'ın seçilmesi, Muâviye tarafından bir avantaj olarak değerlendirilmiştir. Nitekim bu fırsatı kaçırmak niyetinde olmadığı anlaşılan Muâviye'nin hemen harekete geçerek Kufe üzerine yürüdüğünü görüyoruz.

Muâviye, Hz. Ali 'nin vefatını duyduktan hemen sonra yola çıkarak Medâin yakınlarındaki Meskin 'e kadar geldi. Dîneverî, Muâviye 'nin öncü birliklerinin başında Abdullah b. 'Âmir b. Kureyz olduğunu söylemektedir.⁵³

Bir rivayete göre Hz. Hasan, Kays'ın barış konusundaki fikirlerine muvafakat etmeyeceğini biliyordu. Bunun için onu ordu komutanlığından azlederek yerine Ubeydullah b. Abbâs 'ı atadı.⁵⁴ Atanan kişinin Abdullah b. Abbâs olduğu da söylenmiştir. Wellhausen 'e göre Muâviye ile anlaşma lekesini Abbâsiler'in atası Abdullah b. Abbâs 'ın üzerinden atmak için kardeşi Ubeydullah feda edilmiştir.⁵⁵ Benzer bir iddia Buhl tarafından da ileri sürülmüştür.⁵⁶ Wellhausen bu konuda şöyle demektedir: "*Abbâsî hakimiyeti devrinde bu mukaddes şahsiyet hakkında hakikati söylemek tehlikeli idi; hiç olmazsa onun oynadığı rolü güzelleştirmek veyahut onu tamamiyle bu işlerden hariçte tutmak istenmesi tabii idi.*"⁵⁷ Bununla birlikte Taberî'nin naklettiği rivayetin devamında Hasan'ın barış yapma düşüncesinde olduğunu anlatan Abdullah b. Abbâs 'ın Muâviye ile mektuplaşarak ondan emân istediği ve ele geçirmiş olduğu malların kendisine bırakılmasını şart koştuğu, Muâviye 'nin de onun isteklerini kabul ettiği belirtilmektedir.⁵⁸ Buradan Abdullah b. Abbâs 'ın Muâviye ile anlaşma yaptığı, fakat bu sırada baş komutan olmadığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

Yukarıda zikredilen rivayetlerden Hz. Hasan'ın ordusunun başındaki kişinin Ubeydullah b. Abbâs veya Kays b. Sa'd'tan birisi olduğu

53) Dîneverî, s. 216.

54) Taberî, V, 158; Ya'kûbî, II, 214; İbn Esîr, Kâmil, III, 404.

55) Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, Ankara 1963, s. 51-52.

56) Buhl, F., "Abdallah b. al-Abbâs", İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1993, I, 27.

57) Wellhausen, s. 51.

58) Taberî, V, 158.

anlaşılmaktadır. Esasen iki rivayet birbiriyle çelişkili değildir. **Taberî**'nin naklettiği başka bir rivayet buradaki problemi çözmektedir. Buna göre Hz. **Hasan, Ubeydullah b. Abbâs** 'ı ordunun başına komutan olarak atadı ve askerler arasında **Kays b. Sa'd** da vardı. **Ubeydullah b. Abbâs** , **Muâviye** ile anlaşınca askerler **Sa'd b. Kays**'ı başlarına getirdiler.⁵⁹

2. Hz. Hasan'a Suikast Düzenlenmesi

Hz. **Hasan**'ın **Ubeydullah b. Abbâs** 'ı komutan olarak atadığını söylemiştik. **Kays**'ı ise ona müşavir olarak görevlendirmiş ve sözünden çıkmamasını emretmişti.⁶⁰ Başka bir rivayete göre **Muâviye**'nin **Meskin** 'e geldiğini öğrenen **Hasan**, ordusunun öncü birliklerini **Kays b. Sa'd** komutasında **Muâviye** 'ye karşı gönderdi. Peşinden kendisi **Medâin**'e gitti. Bu rivayete göre **Kays**'ın öldürüldüğüne dair bir haberin askerleri arasında yayılması üzerine⁶¹ askerler ayaklanarak Hz. **Hasan**'ın çadırına kadar geldiler; onun altındaki sergiyi çekip aldılar, mallarını yağmaladılar ve nihayet onu yaraladılar.⁶² Onun yaralanma olayının **Kufelilere** hitap ederek barış yapma hususundaki görüşünü söylemesi üzerine meydana geldiği de belirtilmiştir.⁶³ Herhalde doğrusu da bu olmalıdır.

Bu rivayetler onun **Hâriciler** tarafından yaralandığına dair nakledilen rivayetlere muhalif değildir.⁶⁴ Muhtemelen **Hasan**'ın barış yapacağını anlayan **Hâricilik** sempatizanı bazı **Kufeliler**, ona karşı bu eylemi gerçekleştirmişlerdi.

Dîneverî, Hz. **Hasan**'ın yaralanma hâdisesini bu görüşü doğrulayacak şekilde özetle şöyle anlatmaktadır: **Muâviye** 'nin kendisiyle savaşmak üzere harekete geçtiğini duyan Hz. **Hasan**, ordusunu hazırlayarak yola çıktı. Ancak askerleri arasında savaşa karşı bir isteksizlik gördü. Bunun üzerine onlara bir konuşma yaparak birliğin ayrılıktan hayırlı olduğunu vurguladı ve savaş hususundaki isteksizliklerine de işaret etti. Askerleri arasında bulunan ve **Hâriciler**'in görüşünü benimseyen bazı kimseler, " *Daha önce babası kâfir olduğu gibi Hasan da kâfir oldu.*" diyerek kendisine saldırıp mallarını yağmaladılar. Öyle ki altındaki namazlığını dahi altından çekip

59) **Taberî**, V, 164.

60) **Wellhausen**, s. 50.

61) Bu kargaşanın **Muâviye** tarafından çıkartıldığı da söylenmiştir (Bk. **Sakallı**, II, 350).

62) **Taberî**, V, 159; **İbn Esîr**, **Kâmil**, III, 404; **Diyârbekrî**, **Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefis**, Mısır 1283, II, 289; **İbn Hacer**, **İsâbe**, II, 13; **İbn Kesîr**, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Thk.: **Ali Şîrî**, Beyrut 1408/1988, VII, 16.

63) **Makdisî**, **el-Bed' ve't-Târîh**, Thk.: **Cl. Huart**, Bağdat (t.y.), (Paris 1899-1919 baskısından ofset), V, 236; **Dîneverî**, s. 216-217.

64) **Hâriciler**'in **Hasan**'ın barışa meyilli olduğunu görerék kendisine saldırdıkları da söylenmiştir. Bk. **Dîneverî**, s. 217; **Demircan**, s. 83; **İbnu'l-Cevzî**, **Telbîsu İblîs**, Beyrut 1403/1983, s. 110; **Zehebî**, III, 263; **M. el-Emîn**, I, 568-569; **Vagleri**, " *Hasan b. Ali b. Abi Tâlib*", **The Encyclopaedia of Islam**, Leiden-Londra 1986, III, 241.

aldılar. Elbiselerini yağma ettiler ve boynunda bulunan bir şalı da çektiler. Bu gelişmeler üzerine Hasan, atının getirilmesini istedi ve “*Rabîa ve Hemedân nerede?*” diyerek onları yardıma çağırdı. Onlar da yanına giderek kendisine saldıranları geri püskürttüler. Bahsettiğimiz olaylardan sonra Hz. Hasan *Medâin*’e gitti. Esed oğullarından el-Cerrâh b. Kabîsa⁶⁵ isimli birisi Hz. Hasan’ı öldürmek için pusuya yattı. Hz. Hasan, yakınına geldiğinde kendisine saldırarak onu uyluğundan yaraladı. Abdullah b. Hatal ve Abdullah b. Zabyân , el-Carrâh ’ın üzerine atılarak onu öldürdüler.⁶⁶

Yukarıda değindiğimiz gibi Hz. Hasan, oradan ayrılarak *Medâin*’deki *el-Maksûratu’l-Baydâ*’ya geldi. Bu sırada *Medâin*’de Muhtâr b. Ebî ‘Ubeyd es-Sâkafi’nin amcası Sa’d b. Mes’ûd valiydi. Muhtar ’ın, gençliğinde dahi eline geçen fırsatları değerlendiren bir insan olduğu anlaşılmaktadır. O, amcasına Hasan’ı yakalayıp Muâviye ’ye teslim ederek zenginlik ve şeref kazanmasını tavsiye ettiyse de Sa’d, bu teklifi çirkin bularak reddetti.⁶⁷

C. Hz. Hasan- Muâviye Mektuplaşması

Bütün bu olanlar zaten baştan beri barış taraftarı olan Hasan’ın Muâviye ’ye barış yapmak için mektup yazmasına sebep oldu.⁶⁸ Görüldüğü gibi bu rivayete göre barış teklifi önce Hz. Hasan’dan gelmiştir. Muâviye de barış isteğine karşılık vererek kendisini temsilen Abdullah b. ‘Âmir ve Abdurrahman b. Samura ’yı Hasan’a gönderdi. Muâviye ’nin temsilcileri *Medâin*’de Hasan’la görüşerek ileri sürdüğü şartları kabul ettiler.⁶⁹ Buna karşılık o da hilâfet haklarından vazgeçecekti. Öte yandan Hz. Hasan’ın Muâviye ile gizli bir anlaşma yaptığından da bahsedilir.⁷⁰

Hz. Hasan’ın Muâviye ile mektuplaşmadan önce, Muâviye ’nin ona beyaz bir sahife göndererek istediği şeyleri yazabileceğini bildirdiği, Hz. Hasan’ın da bazı taleplerini yazdığını, ancak Muâviye ’nin bu istekleri daha önceden yerine getirdiğini söyleyerek, sözkonusu talepleri reddettiğine dair rivayet⁷¹ Muâviye ’nin darb-ı mesel olmuş cömertliğine ve düşmanlarını parayla kendisine bağlama politikasına ters düşmektedir. Kaldı ki Hz. Hasan -rivayette belirtildiğine göre- bazı maddî isteklerde bulunmuştur. Ama buna

65) Hz. Hasan’ı yaralan Hâricî’nin adı, el-Cerrâh b. Sinân şeklinde de zikredilmiştir (Ya’kûbî, II, 215; İbn Habîb, *Kitâbu’l-Muhabber*, Nşr.: İlse Lichtenstadter, Beyrut (t.y.), (H. 1361 Haydarâbâd baskısından ofset), s. 19; ‘Aynî, *‘İkdu’l-Cumân fî Târîhi Ehli’z-Zemân*, Süleymaniye Kütüphanesi, No: 454-457, II, 213^a).

66) Dîneverî, s. 216-217.

67) Taberî, V, 159; İbn Esîr, *Kâmil*, III, 404; İbn Kesîr, VII, 16.

68) Taberî, V, 159; İbn Esîr, *Kâmil*, III, 405; Diyârbekrî, II, 290; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 13.

69) Taberî, V, 159, 160; İbn Esîr, *Kâmil*, III, 405; Zehebî, III, 270.

70) Zehebî, III, 264.

71) Taberî, V, 162-163.

mukabil vazgeçtiği şey, değeri maddiyatla ölçülmeyecek kadar büyük bir makamdır. Muâviye, bu istekleri yerine getirmeyerek Hz. Hasan'ın ve taraftarlarının düşmanlığını üzerine celbetmeyecek kadar zeki ve feraset sahibi bir insandır.

Şifler'e göre ise Hasan, Muâviye'yi kendisine bîate davet etti. Ancak Muâviye cevâbî mektubunda Hasan'ın teklifini reddederek kendisine bîat edilmesini istedi.⁷² Bundan başka Hasan'a hilâfeti kendisinden sonra ona bırakacağını, Irak beytûlmalindeki malların ve istediği yerlerin harâcının kendisine verileceğini bildirdi.⁷³

Şîa'ya göre bîata yanaşmayan Muâviye'ye karşı Hz. Hasan, kesin olarak savaşmak düşüncesindeydi. Ancak bunun için Irak halkından olumlu tepki alamadı. Onun savaş çağrısına çok az kimse cevap verdi. Nihayet Hasan, 60.000 kişilik bir orduyu Muâviye'ye karşı gönderdi. Kendisi asker toplamaya devam etmek için Medâin'de ikametini sürdürdü. Bu sıralarda Muâviye, Hz. Hasan ile ordusu arasında bazı gerginlikler meydana gelmesini sağladı. Hasan'ın ordusunda onun Muâviye ile barış yaptığı söylentisi yayılmıştı. Muâviye bu karışıklıktan yararlanarak ordu komutanı Ubeydullah b. Abbâs'a 1.000.000 dirhem teklif ederek kendisine katılmasını istedi. Böylece Hz. Hasan'ın ordusu Muâviye'ye katıldı. Ancak 4.000 kişi Kays b. Sa'd'ın yanında kalarak Muâviye'ye katılmadılar. Medâin'e barış teklif etmek üzere gelen Muâviye'nin elçileri de reddedildikleri halde, sulh yapıldığı şayiasını yaydılar. Böylece halk barışı kabul etmeye hazır hale getirildi. Öte yandan Kays b. Sa'd'ın Muâviye ile barış yaptığı şayiası da halk arasında dolaşıyordu. Artık Kufelilerin ihanetleri neticesinde Hz. Hasan'ın iktidardan el çekmekten başka çaresi kalmamıştı. Muâviye, Hz. Hasan'ın barışı kabul etmesini bir kaç kez isteyince o da mecburen sulhu kabul etmek zorunda kaldı.⁷⁴

Ya'kûbî, yukarıdaki teferruatı nakletmemekle beraber Hz. Hasan'ın, adamları tarafından yalnız bırakılınca Medâin'e gittiğini ve Muâviye ile barış yapmak zorunda kaldığını söylemektedir.⁷⁵

Dineverî'nin rivayeti de Hz. Hasan'ın Muâviye'ye karşı koymak istediği halde askerlerinin savaşa karşı isteksizliğini ve onu yalnız bırakmalarını gördüğü için barış yapmak zorunda kaldığı görüşünü destekler mahiyettedir. Buna göre Abdullah b. 'Âmir liderliğindeki Şam ordusunun öncü birlikleri Medâin'e kadar gelmiş ve Hz. Hasan'ı muhasara etmişlerdi. İşte bu gelişmelerden sonra Hz. Hasan askerlerinin durumunu da görünce Abdullah b. 'Âmir'e mektup yazarak bazı şartlara karşılık anlaşma yapmak istediğini söylemiştir.⁷⁶

72) M. el-Emîn, I, 567-568; Caferiyan, I, 85-86.

73) M. el-Emîn, I, 567-568.

74) Caferiyan, I, 86-88.

75) Ya'kûbî, II, 215.

76) Dineverî, s. 217-218.

Aslında Şifler, Hz. Hasan'ın kendileri nazarında âsi olan Muâviye ile barış yapmasının suçunu tamamen Muâviye 'nin oynadığı oyunlara ve Kufelilerin ihanetlerine bağlarken, Hz. Hasan'ı kendisine bîfat eden insanları yanında tutamamak, Muâviye 'nin oyunlarına karşı tedbir alamamak gibi siyasî zaafiyetleri olan bir insan durumuna düşürmektedirler.

D. Hz. Hasan'a Duyulan Tepkiler

Bütün bunlar meydana gelirken, gerek Muâviye 'yle mektuplaştıktan sonra, gerekse barış anlaşmasını Muâviye 'nin temsilcileriyle imzalamasının ardından Hz. Hasan'a birçok eleştiriler yapılmış, fakat o, kendisine yapılan bütün eleştirilere karşı koyarak barış için ısrarlı bir tutum takınmıştır. Hüseyin ile Abdullah b. Cafer 'in itirazlarına ise " *Susun! Ben işin mahiyetini sizden iyi bilirim.* " ⁷⁷ şeklinde cevap vermiştir. Hüseyin'e göre barışın kabulü, Ali 'nin yalancı duruma düşürülüp Muâviye 'nin tasdik edilmesi anlamına geliyordu. ⁷⁸ Ama Hz. Hasan onunla aynı görüşü paylaşmıyordu.

Hz. Hasan, Muâviye ile anlaştıktan sonra adamları kendisine " *Müminlerin yüzkarası!* " diye sataşmışlardı. Onların bu sataşmalarına, " *Yüz karası olmak ateşten hayırlıdır!* " şeklinde cevap vermişti. ⁷⁹

Bir rivayete göre Ebû 'Âmir Sufyân b. Leylâ , Hz. Hasan Kufe'ye geldikten sonra yanına gelip, " *Sana selâm olsun ey müminleri zillete düşüren!* " dedi; Hz. Hasan da buna cevaben " *Ey Ebû 'Âmir, böyle söyleme! Ben müminleri zillete düşüren birisi değilim. Ancak iktidar uğruna sizi öldürtmeyi kerih gördüm.* " diye cevap verdi. ⁸⁰

Barış anlaşması yapıldıktan sonra, halka hitap eden Hz. Hasan şöyle demişti: " *Üç şeyden dolayı kendimi size karşı sorumlu hissetmiyorum. Babamı öldürmeniz, bana suikast düzenlemeniz ve malımı talan etmeniz!* " ⁸¹

E. Kays b. Sa'd'ın Muâviye İle Anlaşması

Hz. Hasan, Muâviye ile barış yaptıktan sonra öncü birliklerinin komutanı Kays b. Sa'd'a Muâviye 'ye itaat etmesini emretti. Kays, ordudaki askerlere yaptığı bir konuşmada, " *Sapıklık imâmına itaat etmek veya imâm olmayan birisiyle beraber savaşmak yollarından birini tercih edin.* " dedi. Askerlerin çoğu Muâviye 'ye bîfat etti. Bu gelişme üzerine

77) Taberî, V, 160.

78) İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 299.

79) İbn Hacer, *İsâbe*, II, 12; Suyûtî, s. 192; İbn Kesîr, VIII, 45.

80) İbn Manzûr, VII, 35.

81) Taberî, V, 160; Mes'ûdî, V, 11; İbn Esîr, *Kâmil*, III, 405; İbn Haldûn, II, 649.

Kays, küçük bir grupla birlikte oradan ayrılıp Muâviye 'ye bîfat etmedi. Ancak Muâviye, Hz. Hasan ile anlaştıktan sonra Kays'a bir mektup göndererek, mektubun içine boş bir kağıt koymuş ve ona istediğini yazabileceğini, yazdığı şeyin kendisinin olacağını bildirdi. Kays, çaresizlik içinde, sadece can ve mal güvenliği karşılığında Muâviye 'nin emri altına girdi,⁸²

Taberî'nin bir rivayetine göre Muâviye, Ubeydullah b. Abbâs ile Hasan b. Ali 'nin kendisine bîfatını sağladıktan sonra onlardan daha tehlikeli olan Kays b. Sa'd üzerine hareket etti. Kays'ın yanında 40.000 asker vardı. Muâviye, Hz. Hasan'ın da kendisine itâat ettiğini bildirerek Kays'tan bîfat etmesini istedi. Hatta ona altı mühürlenmiş bir mektup göndererek istediğini yazabileceğini bildirdi. O da Hz. Ali 'nin taraftarlarına daha önce yaptıklarından dolayı emân verilmesini istedi. Bunun dışında Muâviye 'den herhangi bir mal talebi olmadı. Muâviye de onun bu talebini kabul etti.⁸³ Görüldüğü gibi yukarıdaki rivayetle bu rivayet birbirini destekler mahiyettedir. Ancak ikinci rivayette Kays b. Sa'd'ın askerlerinin sayısında abartma olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu rakama, Hz. Hasan'ın ordusundaki bütün askerleri dahildir.

F. Hz. Hasan'ı Anlaşmaya Sevkeden Sebepler

Kanaatimizce anlaşmanın sebeplerinden bahsederken ilk önce üzerinde durulması gereken husus Hz. Hasan'ın şahsiyetidir. Hz. Hasan, çocukluğunu Peygamber (s)'in yanında geçirmiş ve ondan etkilenmiş bir insandı. Daha hilâfetinin başında halktan, yapabileceği barış veya savaşta kendisini desteklemelerini istemesi, onun taraftarlarından şartsız itaat etmeleri hususundaki beklentisinin yanısıra, Muâviye ile barış yapmayı hilâfet görevine getirileceği sırada düşündüğünü de göstermektedir. *Sıffîn* savaşına katıldığı halde harekâta hiç karışmaması⁸⁴ onun savaş taraftarı bir insan olmadığını gösteren hususlardan biridir.

Öte yandan Hz. Hasan'ın hilâfete gelişinden hemen sonra bazı olaylar meydana gelmişti ki, bu olaylar barış sürecini hızlandırmıştır. Hz. Ali 'nin *Kufe*'de, planlanmış bir suikast sonucu öldürülmesi, *Medâin*'de Hz. Hasan'ın çadırına saldırılarak malının talan edilmesi ve yaralanması, herhalde onun barış yapma düşüncesini pekiştirmiştir. Muhtemelen Hz. Hasan Kufelilerin, arzularını yerine getiren bir halîfe istediklerini, talepleri yerine getirilmezse onu yalnız bırakacaklarını anlamış olmalıdır. Kufelilerin *Sıffîn*'de babasına karşı takındıkları tavrın da onun bu düşüncesine destek olabilecek ve bizzat kendisinin de yaşadığı olaylardan biri olduğu müşahede

82) İbn Esîr, *Kâmil*, III, 408; krş. Sakallı, II, 351.

83) Taberî, V, 164.

84) Lammens, "*Hasan*", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, V/I, 309.

edilmektedir. Hz. Hasan'ın Kufelilere karşı duyduğu güvensizliği oradan ayrılırken kendisine "Niçin böyle yaptın?" diye sorulduğunda, "Dünyadan tiksindim ve baktım ki her kim Kufelilere inanırsa mağlup olur. Çünkü hiç bir hususta birbirleriyle anlaşamıyorlar. Babam onların yüzünden büyük güçlüklerle uğradı." diyerek ifade etmiştir.⁸⁵

Kufelilerin Hz. Hasan'ı, babasını sevdiklerinden çok sevdiklerine dair rivayet,⁸⁶ kanaatimizce onların Hz. Hasan'a olan bağlılıklarını göstermemektedir. Çünkü onun hilâfete gelişinin hemen ardından takındıkları tavırlar, kendisine ne kadar güven verdiklerini göstermiştir.

Hz. Hasan'ı Muâviye ile barış yapma düşüncesine sevkeden olaylardan birisi de Muâviye'nin, onun komutanlarıyla kurduğu temaslar sonucu bazı komutanların Muâviye tarafına geçmesi olmuştur. Bunların başında Hz. Hasan'ın öncü birliklerinin başına getirdiği Ubeydullah (veya Abdullah) b. Abbâs'ın Muâviye'ye iltihakını zikredebiliriz.⁸⁷

Ayrıca Hz. Ali'nin öldürülmesiyle Muâviye güçlenmiş, hilâfet yolunda önündeki en önemli engel kalkmıştı. Artık ehl-i beyt taraftarları Hz. Ali zamanındaki güçlerini yitirmişlerdi. Hz. Hasan da Muâviye karşısındaki güçsüzlüğünü anlamış, herhalde barışın sebeplerinden birisi de bu olmuştu.

Kaldı ki Hz. Hasan, Muâviye'nin karşısında siyasî kabiliyet ve deha yönünden de zayıftı. Muâviye, Mekke'nin aristokrat bir ailesinde büyümüş, Hz. Ömer zamanından beri Şam'da valilik yapmış; yaşça da Hz. Hasan'dan büyüktü. Bunun için siyasî tecrübesi, Hz. Hasan'dan çok daha fazlaydı.

Hz. Hasan'ın kendisine canını feda edecek 40.000 askere sahip olduğu⁸⁸ ve onun dayandığı ordunun maddî ve manevî üstünlüğüne rağmen hilâfet hakkında vazgeçmesini, ümmetin selâmeti mülahazasıyla yapılmış bir fiil şeklinde izah etmek⁸⁹ doğruluk payı taşımaktaysa da olayı tamamıyla açıklamamaktadır. Kaldı ki Hz. Hasan'ın askerî bakımdan üstün olduğunu savunabilmek güçtür. Çünkü Muâviye'nin yanında, uzun yıllar valilik yaptığı Şam bölgesindeki tebaadan meydana gelen ve kendisine, Hz. Ali'ye karşı çıktığı zaman da sadakat gösteren bir ordu vardı. Oysa Hz. Hasan'ın ordusu, daha önce Hz. Ali'yi Sıffîn savaşında desteksiz bırakmak, savaşa

85) Ahmed Cevdet, *Kıssa-ı Enbiya*, Haz.: Mahir İz, 2. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, y.y. 1985, III, 170.

86) Ibn Manzûr, VII, 33; Zehebî, III, 263.

87) Bk. M. el-Emîn, I, 569.

88) Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Mütercim ve Şârih: K. Miras, 7. Baskı, Ankara 1984, VIII, 123.

89) Zebîdî, VIII, 127. Bir rivayete göre daha sonraları Hz. Hasan'a "İnsanlar senin hilâfeti arzu ettiğini söylüyorlar." dediğinde, "Araplar benim emrime amâde idiler. Savaştığım kimseyle savaşır, barış yaptığım kimseyle barış yaparlardı. Buna rağmen hilâfeti Allah'ın rızasını arzu ettiğinden ve Ümmet-i Muhammed'in kanının heder edilmemesi için terkettim." demiştir (Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, 5. Baskı, Kahire- Beyrut 1407/1987, II, 37).

çıkılmak istememek, Hz. Hasan'a saldırmak, onu yaralayıp malını talan etmek gibi sabıkaları olan bir orduydum. Hz. Hasan'ın onlara güvenilemeyeceğini söylemesi de, askerleri hakkında gerçekçi düşündüğünü göstermektedir.

G. Anlaşmanın Tarihi

H. Hasan, hilâfeti Muâviye'nin lehine bıraktıktan sonra Muâviye Kufe'ye girdi ve orada halkın huzurunda Hz. Hasan'dan, Hüseyin'den ve diğer ehl-i beyt mensupları ile taraftarlarından bîat aldı. Muâviye'nin Kufe'ye giriş tarihi konusunda kesin bir gün ve ay verilmemiştir. Anlaşmanın hicrî 41 yılında olduğunu ve aynı yılda Muâviye'nin Kufe'ye girdiğini biliyoruz. Ancak Rebû'l-Evvel ayının 25'inde,⁹⁰ Cemâziye'l-Evvel'in 25'inde⁹¹ veya Rebû'l-Âhir ayının 25'inde⁹² Kufe'ye girdiği rivayet edilmişse de, en çok kabul gören görüş 25 Rebû'l-Evvel 41'de Kufe'ye girdiği şeklindedir.

H. Anlaşmanın Şartları

H. Hasan ile Muâviye arasında yapılan anlaşmanın taşıdığı şartlar hususunda farklı rivayetlere sahip bulunmaktayız. Bu rivayetlerden yola çıkarak anlaşma şartlarını birkaç madde halinde sunmaya çalışacağız:

1. Hilâfet Meselesi

Üzerinde ittifakla durulan şart, Hz. Hasan'ın Muâviye lehine hilâfetten vazgeçtiği hususudur. Ama Muâviye'den sonra hilâfete kim geçecekti? Bazı rivayetlerde tarafların Muâviye'den sonra Hz. Hasan'ın hilâfete geçeceği üzerinde anlaştıkları ifade edilmiştir.⁹³ Ancak o zamanki şartlar da gözönünde bulundurularak, Muâviye ile anlaştığı için Kufelilerin nefretini kazanan Hz. Hasan'ın hiç bir güce dayanmaksızın böyle bir arzuyu gerçekleştirilebileceği beklenemez. Çünkü Hz. Hasan, hilâfet hakkında vazgeçmek suretiyle zaten bu işte iddialı olmadığını ortaya koymuştur. Eğer gerçekten iddialı olsaydı, Muâviye'nin bazı şartlar karşılığında hilâfet iddiasından vazgeçmesini talep ederek bu niyetini izhar edebilirdi. Hz. Hasan'ın Kufe'den ayrılıp Medine'ye gitmesi de bu hususta iddialı olmadığını gösterir. Hilâfet iddiasını yürütecek olsaydı Kufe'de kalması daha isabetli olurdu. Çünkü babasına ve kendisine destek veren askerî güç Kufe'de

90) İbn Esîr, Usd, II, 14; İbn Esîr, Kâmil, III, 405; İbn Hallikân, II, 66.

91) İbn Esîr, Usd, II, 14.

92) İbn Esîr, Usd, II, 14; İbn Esîr, Kâmil, III, 406.

93) İbn Kuteybe, İmâme, I, 140; İbn Esîr, Usd, II, 13; İbn Hacer, İsâbe, II, 12; a.g.mlf., Tehzîb, II, 299; Diyârbekrî, II, 290; Suyûtî, s. 191; Zehebî, III, 278.

bulunmaktaydı. Nitekim daha sonraki yıllarda Hz. Hüseyin de isyan etmeye karar verdiği zaman *Kufe*'ye gitmiştir.

Bundan başka hilâfete Muâviye 'den sonra Hüseyin 'in getirilmesi şartının mevcudiyetinden bahsedilir.⁹⁴ Bizce bu maddenin mevcut olabilmesi yukarıda zikrettiğimiz şarttan daha zordur. Çünkü Hüseyin 'in Hasan hayattayken böyle bir talepte bulunamayacağını Hasan'a bîfat sırasında söylediğini yukarıda zikretmiştik. Hz. Hasan 'ın da kendi hakkından bu şekilde vazgeçebileceğine ihtimal vermiyoruz. Kaldı ki Yezîd 'e bîfat alındığı sırada Hüseyin, onun veliahtlığına karşı çıktığı halde hilâfetin bu anlaşmaya göre kendi hakkı olduğunu söylememiş ve bu anlaşmadan bahsetmemiştir. Fığlalı da anlaşmada yukarıdaki şartın bulunmasını olayların gelişimine uygun görmemektedir. Çünkü Muâviye, Hz. Hasan 'ın vefatından sonra ve kendi ölümünden önce hilâfet için Yezîd 'e bîfat aldığı zaman Hz. Hasan 'la yapılmış anlaşma uyarınca hilâfete namzet gösterilmeyeceği yolunda herhangi bir itirazın vukuuna dair bir vesika ve rivayet mevcut değildir.⁹⁵

Bizce bu meseledeki rivayetlerin gerçeğe uygun olanı, halîfe seçiminin Muâviye 'den sonra şûrâya bırakılmış olmasıdır.⁹⁶

2. Ekonomik Şartlar

Hz. Hasan 'ın *Kufe* beytu'l-malindeki malların tümünü istediği, bunun da beş milyon⁹⁷ yahut yedi milyon dirhem tuttuğu⁹⁸ veya *Kufe* beytul-malinden beş milyon dirhem almak üzere⁹⁹ veya her sene beş milyon¹⁰⁰ yahut altı milyon dirhem¹⁰¹ almak şartıyla veyahut kendisi için beş milyon, kardeşi Hüseyin için iki milyon dirhem para aldığı,¹⁰² bunun yanında *İran*'ın bir kasabası olan *Dâr Ebcerd*'in harâcının kendisine verilmesi şartlarıyla¹⁰³ anlaştığı rivayet edilmiştir. Bir başka rivayete göre *Dâr Ebcerd*'ten başka *Fesâ*'nın da harâcının kendisine verilmesi üzerine anlaşmışlardı.¹⁰⁴ Dîneverî ise Hz. Hasan 'ın *Ahvâz*'in harâcının her sene kendisine verilmesini şart koştuğunu söylemektedir.¹⁰⁵ Ayrıca Hz. Hasan 'ın Muâviye 'den 100.000 dinar aldığı da rivayet edilmiştir.¹⁰⁶

Muâviye 'nin *Kufe*'ye girdikten sonra huzuruna gelen Hz. Hasan 'a, "*Seni, daha önce hiç kimseyi mükafatlandırmadığım ve senden sonra da*

94) Üçok, B., *Emevîler-Abbâsîler*, 2. Baskı, Ankara 1983, s. 28.

95) Fığlalı, *İmâmiye Şıası*, s. 88.

96) Makdisî, V, 236; Zebîdî, VIII, 126.

97) İbn Kesîr, VIII, 46.

98) İbn Kesîr, VIII, 46; İbn Manzûr, VII, 34.

99) Taberî, V, 159; İbn Kesîr, VIII, 17.

100) Diyârbekrî, II, 290.

101) İbn Kesîr, VIII, 46.

102) Dîneverî, s. 218; Lammens, V/I, 309.

103) İbn Esîr, *Kâmil*, III, 405; İbn Kesîr, VIII, 17, 46; M. el-Emîn, I, 570.

104) İbn Manzûr, VII, 34; Zehebî, III, 264.

105) Dîneverî, s. 218.

106) İbn Hallikân, II, 66.

mükafatlandırmayacağım kadar mükafatlandıracağım.” dediği ve ona 400.000 dirhem verdiği¹⁰⁷ ayrıca her sene bir milyon dirhem maaş bağladığı,¹⁰⁸ fakat sonradan bunların çoğunu kıştığı ve ona az bir şey verdiği de söylenmiştir.¹⁰⁹ Ancak bu hâdisenin Hz. Hasan'ın Muâviye 'yi ziyaret ettiği başka bir zamanda meydana gelmiş olması da muhtemeldir.¹¹⁰ Nitekim onun Muâviye 'yi ziyaret ettiği bilinmektedir.¹¹¹ Görüldüğü gibi bu husustaki rivayetler arasında önemli farklılıklar mevcuttur.

Hz. Hasan'ın *Dâr Ebcerd* harâcını hiçbir zaman almadığını biliyoruz.¹¹² Diğer yerlerin harâcını aldığına dair bir bilgiye de sahip değiliz. Bunun yanında bütün müslümanların malı olan *Kufe* beytu'l-malindeki varidâtı da kendisi için almış olabileceğine ihtimal vermiyoruz. Zaten Hz. Hasan, yaptığı konuşmalarda Kufelilerin ihanetinden korktuğundan, barışın gerekliliğinden vs. bahsederek gerçek niyetini ortaya koymuş, bunu ekonomik menfaatler için yapmadığını göstermiştir.

Caferiyan, anlaşmaya dair ekonomik şartların Hz. Hasan'ı maddî menfaat sağlamak için barış yapan bir kimse olarak gösterme gayretlerinin sonucu olduğu kanaatinde. Onun anlatımına göre Hz. Hasan, Muâviye tarafından beytu'l-malden verilmesi taahhüt edilen *Dârebcerd* geliri ile yıllık paranın müslümanların malı olduğu için Muâviye 'nin böyle bir yetkisi olmadığı gerekçesiyle reddetmiştir.¹¹³

Bununla birlikte Hz. Hasan'ın devlet başkanı olduğu sıralar yüklenmiş olduğu bazı sorumlulukları yerine getirebilmek için bir miktar para istemiş olması da mümkündür.

3. Hz. Hasan'ın yerine getirilmesini istediği şartlardan birisinin hayat güvencesi olduğu ifade edilmiştir.

4. Anlaşmanın şartlarından birisinin ise Ali 'ye sövülmemesi hususu olduğu belirtilmiştir.¹¹⁴ Güya namazda Hz. Ali aleyhine okunan kunûtu da kaldırılması şart koşulmuştur.¹¹⁵

5. Hz. Hasan'ın talep ettiği şartlardan birisi de Hz. Ali döneminde meydana gelen olaylar sebebiyle kimsenin muâhaze edilmemesidir. Rivayete göre Muâviye , on kişinin bu şartın dışında tutulmasını istemiş, ancak Hz. Hasan'ın ısrarı üzerine bundan vazgeçmişti.¹¹⁶

6. Atriyelerin ve bağışların dağıtımında Hâşim oğullarının Abd Şems

107) İbn Hacer, *İsâbe*, II, 12; krş. Sakallı, II, 351. Zehebî, Muâviye'nin ona 400.000 yahut 400.000.000 dirhem verdiğini nakletmektedir. (*Siyer*, III, 269). Ancak ikinci rakamın abartılı olduğu açıktır.

108) İbn Hacer, *İsâbe*, II, 13.

109) Sakallı, II, 351.

110) Bk. İbn Manzûr, VII, 6.

111) İbn Manzûr, VII, 5.

112) İbn Esîr, *Kâmil*, III, 405; İbn Kesîr, VIII, 46.

113) Bk. Caferiyan, I, 94-96.

114) İbn Esîr, *Kâmil*, III, 405; İbn Kesîr, VIII, 17.

115) M. el-Emin, I, 570.

116) Diyârbekrî, II, 290; İbn Esîr, *Usd*, II, 13; Zehebî, III, 278.

oğullarından üstün tutulmasının ¹¹⁷ istenmiş olduğuna ihtimal vermiyoruz. Muâviye 'nin böyle bir şartı kabul etmesi kendi akrabalarının onurunu kırıcı olurdu.

7. Hz. Ali ile beraber Cemel ve *Siffin*'de bulunup öldürülen kimselerin çocuklarına 1000'er dirhem dağıtılacağına dair maddenin ¹¹⁸ mevcudiyeti ise şüphelidir.

8. Hz. Hasan'ın, Muâviye 'ye "*Emîru'l-Mu'minîn*" dememek üzere bîat ettiği söylenmişse de ¹¹⁹ bunun Şîa tarafından Hz. Hasan'ın Muâviye 'nin hilâfetini meşru görmediğinin bir ifadesi olarak uydurulmuş olduğu söylenebilir.

III. HZ. HASAN'IN HİLÂFET SÜRESİ

Hz. Ali 17 Ramazan 40/ 26 Ocak 661'de suikaste uğradığına ve Muâviye 25 Rebîu'l-Evvel 41/ 28 Ağustos 661 tarihinde Kufe'ye girdiğine göre Hz. Hasan altı ay aşkın bir süre hilâfet yapmıştır. Ancak onun hilâfet süresi için farklı sürelerden bahsedilmektedir. Mesela yaklaşık yedi ay, ¹²⁰ yedi ay yedi gün, ¹²¹ altı veya sekiz ay, ¹²² beş ay, ¹²³ altı ay beş gün ¹²⁴ yahut altı aydan birkaç gün eksik ¹²⁵ şeklinde farklı tarihler zikredilmiştir. Kelbî, Hz. Hasan'ın hilâfetinin yedi ay onbir gün olduğunu söylemiştir. ¹²⁶ Oysa Mes'ûdî, Hz. Hasan'ın hilâfet süresini 8 ay 10 gün olarak bildirmiştir. ¹²⁷

Hz. Peygamber 'in "*Benden sonra hilâfet 30 sene sürecek, sonra saltânata dönüşecek.*"¹²⁸ şeklindeki hadîsine de dayanarak bazı kimseler Hz. Hasan'ın hilâfetini Hülefâ-i Râşidîn'in hilâfetinden saymışlardır. Mes'ûdî, Ebû Bekir 'in 2 yıl üç ay dört gün, Ömer 'in 10 yıl 6 ay 4 gün, Osman 'ın 11 yıl 11 ay 13 gün, Ali 'nin 4 yıl 6 ay 29 gün, Hz. Hasan'ın 8 ay 10 gün iktidarda kaldıklarını ve bunun toplam 30 yıl ettiğini söylemektedir. ¹²⁹

117) Dîneverî, s. 218.

118) M. el-Emîn, I, 570.

119) M. el-Emîn, I, 570.

120) İbn Esîr, Usd, II, 13; Diyârbekrî, II, 289.

121) Halife b. Hayyât, s. 153; İbn Manzûr, VII, 47.

122) Diyârbekrî, II, 289.

123) İbnu'l-İbrî, *Târîhu'l-Muhtasari'd-Duvel, Hâzimiyye* (Lübnân), 1403/1983, s. 187.

124) İbn Hallikân, II, 66.

125) Zebîdî, VIII, 124.

126) Zehebî, III, 263; krş. İbn Kesîr, VIII, 45; İbn Manzûr, VII, 35.

127) Mes'ûdî, V, 8.

128) İbnu'l-Arabî, bu hadîsin sahîh olmadığını söylemektedir. Ona göre hilâfetin 30 sene olacağıın bildirilmesi ittifaikle yapılan sulha muarızdır. (*Avâsım*, s. 149) Çünkü Hz. Hasan'ın barışçı tutumu, Hz. Peygamber tarafından övülmüştür. Ancak kitabın redaktörleri, yazarın bu görüşünde isabet etmediğini söylemektedirler. (*Avâsım*, s. 150).

129) Mes'ûdî, V, 7-8.

“Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali ve Hasan’ı içine alan Hulefâ-i Râşidîn devri 30 sene devam etmiş, Muâviye ile Şam Emevî devleti doğmuş ve saltanat devri başlamış oldu.” demek teyşe¹³⁰ de kanaatimizce hilâfeti Hz. Ali ’den daha geniş bir ittifakla benimsenen, üstelik râşid halifelerden biri sayılan Hz. Hasan’ın rıza ile kendisine hilâfeti teslim ettiği Muâviye ’nin halffe kabul edilmemesi izahı güç bir tutumdur. Eğer Muâviye ’nin oğlu Yezîd’i veliâht seçmesi onun sultan olmasını gerektiren bir tutum ise, sultanlığı sözkonusu veliâht tayin etme olayıyla başlatmak ve bu zamana kadar geçen süre için onu halffe kabul etmek belki daha doğru olur.

IV. ŞAHSİYETİ

H. Hasan’ın sima olarak Resûlullah (s)’a çok benzediği rivayet edilir.¹³¹ Diğer taraftan onun hem huyu ve hem de siması bakımından Resûlullah (s)’a benzediği söylenir.¹³²

Kaynaklarda yer alan rivayetler, Hz. Hasan’ın dünya malına önem vermediğini göstermektedir. Nitekim onun malını iki defa Allah rızası için dağıttığı, üç defa da yarı yarıya paylaştığı nakledilmiştir.¹³³

H. Hasan’ın ibadet yapmaya çok düşkün olduğu da nakledilir. Onun 15,¹³⁴ 20¹³⁵ veya 25¹³⁶ defa yaya olarak hacca gittiği söylenmiştir. Bu rakamlarda abartı olması mümkün ise de, rivayetlerden onun Allah yolunda meşakkat çekmeyi arzuladığı anlaşılmaktadır.

H. Hasan’ın çok kadınla evlendiği de gelen rivayetler arasındadır. Çok kadın boşadığı için kendisine “mitlâk” dendiği rivayet edilir.¹³⁷ Nitekim onun hayatı boyunca yaklaşık 70 kadınla evlendiği nakledilmiştir.¹³⁸ Medâinî ise Hasan’ın 90 kadınla evlendiğini belirtmektedir.¹³⁹ Hatta Hz. Ali ’nin Kufelilere Hasan’a kız vermemelerini söylediği; bunun üzerine onlardan birisinin, “Vallahi biz onu evlendireceğiz. O, istediğini yanında bırakır; istediğini de boşar.” dediği nakledilmektedir.¹⁴⁰ Rivayet edildiğine göre Hz. Ali , onun çok boşanmasından dolayı bazı kabilelerle aralarında bir husûmet doğmasından çekinmekteydi.¹⁴¹

130) H. Algül, İslâm Tarihi, İstanbul 1991, II, 556.

131) Taberânî, III, 24-25; İbn Manzûr, VII, 8.

132) Ya’kûbî, II, 226.

133) Ya’kûbî, II, 226; İbn Kesîr, VIII, 42; Suyûtî, s. 190; Ebû Nu’aym, II, 38; Zehebî, III, 267.

134) Ya’kûbî, II, 226; Zehebî, III, 260.

135) Ebû Nu’aym, II, 37.

136) İbn Kesîr, VIII, 42; Suyûtî, s. 190; Zehebî, III, 260.

137) İbn Kesîr, VIII, 42; Suyûtî, s. 191.

138) Zehebî, III, 253.

139) Zehebî, III, 261, 266.

140) Zehebî, III, 253.

141) Zehebî, III, 262.

Gelen rivayetlerde Hz. Hasan'ın cömertliğinden de bahsedilmektedir. Onun evlendiği bir kadına, her biri 1.000 dirhem taşıyan 1.00 cariye gönderdiği rivayet edilmişse de¹⁴² bu rivayette mübalağa olduğu söylenebilir. Belki de bu rivayet onun evlendiği kadınlara haklarını verdiği bir ifadesi olarak, yahut cömertliğine işaret etmek üzere ortaya çıkmış olabilir. Yoksa söz konusu devirde bir kadına bu kadar hediye gönderilmesi, bizce abartılı görünmektedir.

V. RESÛLULLAH'TAN RİVAYET ETTİĞİ HADİSLER

Çalışmamız bir hadîs çalışması olmamakla birlikte birkaç cümleyle de olsa Hz. Hasan'ın rivayet ettiği hadîslerden bahsetmek yerinde olacaktır. Bilindiği gibi Hz. Peygamber vefat ettiğinde Hz. Hasan sekiz yaşlarındaydı. Bunun için Hz. Peygamber'den doğrudan doğruya rivayet ettiği hadîslerin sayısı oldukça azdır.¹⁴³ İbn Hazm, Hz. Hasan'ı kendisinden 13 hadîs rivayet edilenler arasında sayar.¹⁴⁴ Ahmed b. Hanbel ise Hz. Hasan'ın 12 hadîsini müsnedine almıştır.¹⁴⁵

Hz. Hasan ya Hz. Peygamber'den bizzat yahut babası veya annesi kanalıyla hadîsler rivayet etmiştir. Ondan da oğlu Hasan b. Hasan, Suveyd b. Gafele, Ebu'l-Havrâ es-Sa'dî, eş-Şa'bi, Hubeyra b. Yerim, Asbağ b. Nubâte, el-Museyyeb b. Necebe,¹⁴⁶ Amr b. Habşî, Muhammed b. Ali ve Rabia b. Şeybân gibi kimseler rivayet etmişlerdir. Taberânî, Hz. Hasan'dan rivayet eden 28 kişinin rivayetlerini nakletmektedir.¹⁴⁷

VI. VEFATI

A. Vefat Tarihi

Hz. Hasan, barış anlaşmasından sonra *Kufe*'den ayrılarak *Medine*'ye yerleşti. O, *Medine*'ye gittikten yaklaşık 10 yıl sonra hastalanarak vefat etmiştir. Hasan'ın öldüğünde 45,¹⁴⁸ 46,¹⁴⁹ 47,¹⁵⁰ 49¹⁵¹ veya 55¹⁵²

142) Taberânî, III, 28; Ebû Nu'aym, II, 38; Zehebî, III, 253.

143) Sakallı, II, 349.

144) İbn Hazm, *Cevâmi'u's-Sire ve Hams Resâil Uhrâ*, (er-Risâletu's-Sâniye, Esmâu's-Sahâbe er-Ruvât ve mâ li-Kulli Vâhid mine'l-'Aded), Thk.: İhsân 'Abbâs, Nâsiruddîn el-Esed, Lahor 1401/1981, s. 284.

145) Ahmed b. Hanbel, *Musned*, Thk.: Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Beyrut 1411/1991, I, 425-428.

146) Zehebî, III, 246.

147) Bk. Taberânî, III, 73-94.

148) Diyârbekrî, II, 293.

yaşlarında olduğu rivayet edilmişse de 47 yaşında olduğuna dair rivayet daha kuvvetli görülmektedir.¹⁵³

Zehebî, **Hasan**'ın vefat ettiğinde 58 yaşında olduğuna dair **Ca'fer**'den nakledilen rivayetin açık bir yanlış olduğunu söylemektedir.¹⁵⁴

H. Hasan'ın vefat tarihi olarak 48,¹⁵⁵ 49¹⁵⁶, 50¹⁵⁷ ve 51 tarihleri verilmiştir.¹⁵⁸ Onun 44¹⁵⁹ veya 58¹⁶⁰ yılında öldüğüne dair rivayetler de mevcuttur. Meşhur olanı 49 yılında öldüğüne dair görüştür.¹⁶¹ **Ya'kûbî**, **H. Hasan**'ın 49 yılının Şevvâl ayında vefat ettiğini söylemektedir.¹⁶² Bir başka rivayete göre 49 yılının Rebû'l-Evvel ayında vefat etmiştir.¹⁶³

H. Hasan'ın h. 3. yılda doğduğu ve 49'da vefat ettiği kabul edilecek olursa, vefatı sırasında 46 yaşında olması gerekmektedir.

B. Zehirlenmesi Meselesi

Lammens 'e göre **H. Hasan**, **Medine**'de geçirdiği hayatın hızlandırdığı muhtemel görünen istiskadan¹⁶⁴ vefat etti.¹⁶⁵ Ancak **Hasan**'ın karısı, **Eş'as b. Kays**'ın kızı olan **Ca'de**¹⁶⁶ tarafından zehirlenilerek öldürüldüğü de rivayet edilmiştir.¹⁶⁷ Onun **Ca'de** tarafından zehirlenildikten sonra iki ay hasta olarak yaşadığı söylenmiştir.¹⁶⁸ Hastalığının 40 gün

- 149) Halife b. Hayyât, s. 153; Taberânî, III, 26; İbn 'Abd Rabbih, el-'İkdu'l-Ferîd, Thk.: Muhammed Saîd el-'Uryân, Dâru'l-Fıkr, y.y. (t.y.), V, 103; Diyârbekrî, II, 293.
- 150) Makdisî, VI, 5; Ya'kûbî, II, 225; Taberânî, III, 25, 71; Hatîb el-Bağdâdî, I, 140; İbn Hacer, Tehzîb, II, 301; Kuleynî, I, 461; İbn Manzûr, VII, 47; Diyârbekrî, II, 293; İbn Kesîr, VIII, 48.
- 151) Taberânî, III, 26; İbn Hallikân, II, 66; İbn Manzûr, VII, 47.
- 152) Mes'ûdî, V, 2.
- 153) İbn Kesîr, VIII, 48.
- 154) Zehebî, III, 277.
- 155) Taberânî, III, 25.
- 156) Halife b. Hayyât, s. 153, 158; Taberânî, III, 71; İbn 'Abd Rabbih, V, 103.
- 157) Kuleynî, I, 461; Hatîb el-Bağdâdî, I, 140, 141; İbn Manzûr, VII, 47.
- 158) Hatîb el-Bağdâdî, I, 140; İbn Esîr, Usd, II, 14-15; İbn Hacer, İsâbe, II, 13; Zehebî, III, 277.
- 159) Taberânî, III, 25; İbn Hacer, İsâbe, II, 13.
- 160) Taberânî, III, 26; İbn Hacer, İsâbe, II, 13.
- 161) İbn Kesîr, VIII, 48; ayrıca bk. İbn İmâd, I, 55.
- 162) Ya'kûbî, II, 225.
- 163) Hatîb el-Bağdâdî, I, 140.
- 164) Vücudun bazı yerlerinin su toplaması hastalıdır.
- 165) Lammens, VI, 309.
- 166) Hasan'ın eşinin adını Esmâ şeklinde verenler olmuşsa da (Üçok, s. 29) doğrusu Ca'de olmalıdır.
- 167) Makdisî, VI, 5; Mes'ûdî, V, 3; İbn Kuteybe, Maârif, s. 212; İbn Esîr, Kâmil, III, 460; a.g.mlf., Usd, II, 15; İbn Hacer, Tehzîb, II, 300; Diyârbekrî, II, 293; Suyuûf, s. 192; İbn Kesîr, VIII, 47.
- 168) İbn Hallikân, II, 66.

sürdüğü de gelen rivayetler arasındadır.¹⁶⁹ Rivayetlere göre Ca'de, 1000 dirhem,¹⁷⁰ bir miktar arazi ve Muâviye'nin oğlu Yezîd ile evlenme şartlarına karşılık kocasını zehirletmiştir. Ancak onun Yezîd ile evlenmediği bilinen bir husustur. Güya Muâviye, Ca'de'ye üzerinde anlaştıkları malları göndermiş, fakat oğlu Yezîd'in yaşamasını istediği için onunla evlenmesine izin vermeyeceğini bildirmişti.¹⁷¹ Bazı rivayetlere göre Ca'de'ye, evlenme karşılığında Hasan'ı zehirletmesini teklif eden kişi Yezîd'tir.¹⁷² Ayrıca Muâviye'nin Hasan'ın bazı hizmetçileriyle onu zehirlenmeleri için ilişki kurduğu da nakledilmiştir.¹⁷³

Hasan'ın hastalığı sırasında kardeşi Hüseyin'e üç kez¹⁷⁴ veya defalarca¹⁷⁵ zehirletildiğini ancak, hiçbirisinin sonucusu gibi olmadığını söylediği rivayet edilmiştir. Bu rivayetlere göre Hz. Hüseyin'in öç almak için kimden şüphelendiğini söylemesi hususundaki talepleri Hz. Hasan tarafından reddedilmiştir.¹⁷⁶ Eğer zehirletilme olayları onun tarafından daha önce bilinmişse tedbir alınmaması dikkat çekici bir durumdur.

Hz. Hasan'ın Muâviye'nin marifetiyle zehirletildiği rivayeti, herhalde Şifler tarafından uydurulmuştur. Ashında bu rivayete, bir taşla iki kuş vurulmakta, bir taraftan Muâviye itham altında bırakılırken, diğer taraftan da Hz. Ali'nin *Suffin*'de talikîmi kabul etmesinde etkin rol oynadığı için Şiflerce hâin ilan edilen Eş'as b. Kays'ın ailesini lekeleme hedefi güdülmüştür.¹⁷⁷ Kanaatimizce Hz. Hasan, Muâviye için bir tehlike olmaktan çıkmıştı. Bunun için öldürtülmesi için bir neden yoktu. Gerçi Muâviye'nin oğlu Yezîd'e vâliht olarak bîfat aldırma için Hz. Hasan'ı ortadan kaldırdığı söylenmişse de¹⁷⁸ herhalde Yezîd'e bîfat meselesi Hasan'ın vefatından sonra gündeme gelmiştir.

Şimdi de-bir kaç alimin bu husustaki görüşlerine yer vermek istiyoruz:

İbnu'l-Arabî, Hz. Hasan'ın Muâviye tarafından zehirletildiğine dair görüşü iki açıdan muhal görmektedir:

1. Muâviye, Hasan'ın herhangi bir zararından çekinmiyordu. Çünkü Hasan işi Muâviye'ye teslim etmişti.

2. Bu Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği gaybî bir iştir. Bir delil olmaksızın Allah'ın kullarından birisine böyle bir şeyi nasıl yükleyebilirsiniz? Üstelik aradan uzun zaman geçmiş ve güvenilir bir nakil de yok. Gelen bilgiler ise hevalarına göre hareket eden, fitne ve asabiyyet içinde

169) İbn Manzûr, VII, 43.

170) Bir rivayete göre 100.000 dirhem verilmiştir (Bk. M. el-Emîn, I, 576).

171) Mes'ûdî, V, 3; M. el-Emîn, I, 576.

172) İbn Manzûr, VII, 39.

173) Zehebî, III, 274.

174) Ya'kûbî, II, 225; İbn Esîr, Usd, II, 15; İbn Hacer, İsâbe, II, 13.

175) Ebû Nu'aym, II, 38.

176) İbn Manzûr, VII, 39.

177) Ayrıca bk. Lammens, V/1, 309.

178) M. el-Emîn, I, 576.

olan bir topluluğun elindedir. Her grup kendi adamlarına uygun olmayanı nispet etmektedir.¹⁷⁹

İbn Teymiyye , “*Bu iddia şer’î bir delille, muteber bir ikrarla veya kesin bir nakille sabit olmamıştır. Bunu bilmek mümkün değildir ve bu hususta söz söylemek ilimsiz konuşmak olur.*” demektedir.¹⁸⁰

İbn Teymiyye , Hz. **Hasan**’ın zehirlenmesinin sebebi olarak zikredilen iki başka görüş üzerinde de durmaktadır: Bunlardan birisine göre **Ca**’de kıskançlık duygusuyla onu zehirlemiştir. Çünkü **Hasan** çok kadın boşuyordu ve **Ca**’de kendisini de boşamasından çekiniyordu. Diğerine göre **Eş’as b. Kays** kızının Hz. **Hasan**’ı zehirlemesini sağlamıştır. İkinci iddia üzerinde duran **İbn Teymiyye** , **Eş’as b. Kays**’ın h. 40. veya 41. yılda vefat ettiğini ve **Hasan** ile **Muâviye** arasında yapılan barış sırasında adının zikredilmediğini, onun için de kızına Hz. **Hasan**’ı öldürmesini emredemeyeceğini söylemektedir.¹⁸¹

İbn Kesîr ise Hz. **Hasan**’ın kimin tarafından zehirlendiğine dair rivayetleri ele alırken özetle şöyle demektedir: Bazılarının “*Muâviye bazı hizmetçilerine ona zehir içirmeleri için ihsanda bulundu.*” dediklerini duydum. **Muhammed b. Sa’d**’ın naklettiği bir rivayete göre **Ca**’de **bt. el-Eş’as b. el-Kays** , **Hasan**’a zehir içirdi. **Yezîd b. Muâviye** ’nin **Ca**’de **bt. el-Eş’as**’a “*Hasan’ı zehirle, onun ölümünden sonra seninle evlenirim.*” şeklinde haber gönderdiği ve **Ca**’de’nin isteneni yaptığı rivayet edilir. **Hasan** öldükten sonra **Ca**’de kendisine haber gönderdi. **Yezîd** , “*Allah’a yemin olsun ki seni Hasan’a layık görmezken kendimize mi tayık göreceğiz!*” dedi. **İbn Kesîr** bu rivayetleri anlattıktan sonra, “*Benim nazarımda bu rivayet sahih değildir. Bunun babası tarafından yapılmış olması ise tarîk-i evlâ ile sahih değildir.*” demektedir.¹⁸²

İbn Haldûn da haklı olarak **Muâviye** ’nin **Hasan**’ı zehirlendiğine dair rivayetlerin Şîa tarafından uydurulduğunu ve **Muâviye** ’nin bu işten berî olduğunu söylemektedir.¹⁸³

Öte yandan **Muâviye** ’nin, Hz. **Hasan**’ın vefatını duyduğunda sevindiği ve tekbir getirdiği söylenmiştir.¹⁸⁴ **Muâviye** ’nin tekbir getirdiğini duyan Şamlıların da tekbir getirdiği rivayet edilmektedir. Hatta **Muâviye** ’nin karısı **Fâhite** ’nin, **Hasan**’ın ölümü için tekbir getirdiğini duyunca ona sitem ettiği de nakledilir. Rivayete göre **Muâviye** buna cevaben, “*Vallahi onun ölümüne sevindiğim için tekbir getirmedi. Ancak*

179) İbn Arabî, s. 159.

180) İbn Teymiyye, *Minhâcu’s-Sunneti’n-Nebeviyye*, Thk. Muhammed Reşâd Sâlim, Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, y.y. 1406/1986, IV, 469.

181) İbn Teymiyye, IV, 370-371. Reckendorf, *Eş’as*’ın **Hasan** ile **Muâviye** arasında yapılan barış anlaşmasından pek az sonra 41/661-2 yılında vefat ettiğinin rivayet edildiğini söyler (Bk. “*Eş’as*”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, IV, 394).

182) İbn Kesîr, VIII, 47.

183) İbn Haldûn, II, 649.

184) Mesûdî, V, 8.

içim rahatladı.” demiştir.¹⁸⁵ Bu gibi rivayetlerin mezheb taassubu içinde ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Muhakkak Muâviye ile eşi arasında geçen böyle bir konuşmanın kaydedilmiş olabileceği iddia edilemez.

Ancak Lammens, Hz. Hasan'ın ölüm haberini duyduğunda Muâviye'nin memnuniyetini izhar etmesini, arkası gelmez para istekleri dolayısıyla Emevî hazinesine pahalıya mal olan Hz. Hasan'dan, vefatı dolayısıyla rahat nefes alma imkânı bulmasıyla açıklamaktadır.¹⁸⁶

C. Defni Hususundaki Tartışmalar

Hz. Hasan, hastalığı sırasında Hz. Peygamber'in yanına gömülmesini vasiyet etmiş, fakat bunun bir fitneye sebep olması halinde *Bakî* mezarlığına defnedilmesini istemişti.¹⁸⁷ Hatta Hz. Hasan vefatından önce Hz. Âişe'ye haber göndererek, Resûlullah (s)'in yanında gömülmesine izin verilmesini istemiş, Âişe (r) de bunu kabul etmişti.¹⁸⁸ Hz. Peygamber'in yanına gömülmesine o zaman *Medine*'de bulunan Mervân b. Hakem liderliğindeki Emevîler karşı çıkmışlar ve Hâşim oğullarıyla Umeyye oğulları arasında savaş çıkmasına ramak kala Ebû Hureyre'nin müdahalesi üzerine kavgadan vazgeçilerek, Hz. Hasan'ın na'sını *Bakî* mezarlığına defnetmişlerdi.¹⁸⁹ Bir rivayette olaya müdahale eden kişinin Abdullah b. Ca'fer olduğu söylenmiştir.¹⁹⁰

Hâdisiye yukarıdaki anlatımın dışında tasvir eden rivayetler de vardır. Bir rivayete göre Hz. Âişe olay yerine gelerek evine kimsenin gömülmesine izin vermeyeceğini söylemiş; ancak yeğeni el-Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir'in kendisini ihtar etmesi üzerine olay yerinden ayrılmıştır.¹⁹¹ Görüldüğü gibi bu rivayetle, Hz. Âişe'nin, Hz. Hasan'ın Resûlullah (s)'in yanında defnedilme talebine izin verdiğine dair rivayet çelişmektedir.

Eğer Ebû Hureyre'nin veya Abdullah b. Ca'fer'in müdahalesi olmasaydı, Hâşim oğulları ile Umeyye oğulları arasında büyük bir çarpışmanın meydana gelmesi kaçınılmazdı. Umeyye oğulları, Hz. Osman'ın *Bakî* mezarlığına gömülmesine izin verilmemişken, Hasan'ın Resûlullah (s)'in yanına gömülmesine razı olmayacaklarını söylemişlerdi.¹⁹² Başka rivayete göre Hz. Hasan annesinin yanına

185) İbn Hallikân, II, 66.

186) Lammens, V/I, 309.

187) Dîneverî, s. 221; Ya'kûbî, II, 225; Diyârbekrî, II, 293; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 300-301.

188) İbn Esîr, *Usd*, II, 15; İbn Manzûr, VII, 42.

189) İbn Esîr, *Usd*, II, 15; İbn Manzûr, VII, 42; Zehebî, III, 275.

190) Taberânî, III, 72; İbn Manzûr, VII, 43.

191) Ya'kûbî, II, 225.

192) İbn Kesîr, VIII, 48.

gömülmesini istemiş ve oraya gömülmüştür. ¹⁹³

Bazı kaynaklarda, yukarıda anlattığımız hâdiselerde Saïd b. el-Âs 'ın Mervân ile beraber hareket ettiği ¹⁹⁴ nakledilmekteyse de vali Saïd 'in bu işe karışmadığı anlaşılmaktadır. Hatta Hz. Hasan 'ın cenaze namazını Saïd kıldırılmıştır. ¹⁹⁵ Bir rivayete göre Mervân, Saïd 'e gidip, Hasan 'ın Resûlullah (s) 'ın yanında gömülmesine karşı nasıl tavır takınacağını sormuş, Saïd de karışmayacağını ve onları engellemeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine Mervân meseleye el koymak üzere kendisinden izin istemiş, o da Mervân 'a izin vermiştir. ¹⁹⁶

SONUÇ

Görüldüğü gibi Hz. Hasan 'ın Muâviye ile yaptığı anlaşma, birkaç yıldır dahilî savaş durumu yaşayan müslümanların barış ortamını yakalamalarını sağlamış en önemli olaylardan biridir. Muhakkak ki onun gösterdiği fedakârlık, Hâşim oğulları ile Umeyye oğulları arasındaki tarihî çekişme ve o günün toplum yapısı düşünüldüğünde çok büyüktür. O, bütün eleştirilere rağmen barışta ısrar etmiştir. Ancak anladığımız kadarıyla Hz. Hasan 'ın barış yapma isteğinin arkasında, onun savaş taraftarı olmayan karakter yapısının yanısıra, yaşadığı bazı olaylar yüzünden askerlerine karşı duyduğu güveni yitirmesi de vardır. Öte yandan savaşın doğuracağı kötü sonuçta pay sahibi olmak istememesinin de barış yapma arzusunu pekiştirdiğini söylemek mümkündür.

Hz. Hasan 'ın yaptığı anlaşma sırasında Muâviye 'den sonra hilâfete gelme şartını ileri sürdüğüne dair rivayetler kanaatimizce doğru değildir. Muhtemelen o, Muâviye 'den sonra hilâfeti Şûrâ 'ya bırakmıştı. Öte yandan anlaşmada aldığı paranın miktarı hakkında birbirini tutmayan çok farklı rakamlar ileri sürülmüştür. Ancak -rakamlarda abartı olabileceği ihtimalini gözden ırak tutmadan- kendisine bir miktar para verilmiş olabileceğini mümkün görüyoruz.

Hz. Hasan 'ın eşi Ca 'de tarafından öldürüldüğüne dair rivayetler herhalde hem Muâviye 'yi hem de Eş 'as b. Kays 'ı karalamaya yönelik bir komplodur.

Umeyye oğullarının, Hz. Hasan 'ın Resûlullah (s) 'ın yanına gömülmesine karşı çıkmaları, Emevî-Hâşimî mücadelesini gösteren olaylardan biridir. Ancak, defin sırasında bir olay meydana gelebileceğini tahmin eden Hz. Hasan, burada da barışçıl bir tutum takınmıştır ki, bu tutumu daha önce Muâviye ile barış yapmak için sergilediği davranışa uygun düşmektedir.

193) Diyârbekrî, II, 293.

194) Ya 'kûbî, II, 225.

195) Halife b. Hayyât, s. 153; Hatîb el-Bağdâdî, I, 140; Taberânî, III, 72; İbn Manzûr, VII, 45.

196) İbn Manzûr, VII, 42.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed Cevdet (1895), *Kıyas-ı Enbiya*, Haz.: Mahir İz, 2. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, y.y. 1985.
- Ahmed b. Hanbel, *Musned*, Thk.: Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Beyrut 1411/1991.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1991.
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990.
- el-'Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Musa el-'Aynî (855/1451), *'İkdu'l-Cumân fî Târîhi Ehli'z-Zemân*, Süleymaniye Kütüphanesi, No: 454-457.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil (256/870), *Sahîh*, İstanbul 1401/1981.
- Buhl, F., "*Abdallah b. al-Abbâs*", *İslâm Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1993.
- Caferiyan, R., *Masum İmamların Fikrî ve Siyasî Hayatı*, Çev.: C. Bayar, İstanbul 1994.
- Demircan, Adnan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri* (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1993.
- ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud (282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, Thk.: Abdulmun'im 'Âmir, Kahire 1960.
- ed-Diyârbekrî (990/1582), *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefis*, Mısır 1283.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1986.
- Ebû Dâvud, Suleymân b. el-Eş'as (275/888), *Sunen*, İstanbul 1401/1981.
- Ebû Nu'aym el-İsfahânî (430/1038), *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, 5. Baskı, Kahire- Beyrut 1407/1987.
- el-Emîn, M., *A'yânu's-Şîa*, Nşr.: Muhsin el-Emîn, Beyrut 1406/1986.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, *İmâmiye Şîası*, İstanbul 1984.
- "Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1989.
- Halîfe b. Hayyât (240/854), *Târîhu Halife b. Hayyât*, Thk.: Suheyl Zekkâr, Beyrut 1414/1993.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (463/ 1071), *Târîhu Bağdâd*, Beyrut (t.y.).
- İbn 'Abd Rabbih el-Endelüsî, Ahmed b. Muhammed (328/939), *el-'İkdu'l-Ferîd*, Thk.: Muhammed Saîd el-'Uryân, Dâru'l-Fikr, y.y. (t.y.).
- İbnu'l-Arabî, Ebû Bekr (543/1148), *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, Thk.: Muhibbuddîn el-Hatîb, y.y. 1390/1970.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac Abdurrahman b. Nureddîn Ali (597/1200), *Telbîsu İblîs*, Beyrut 1403/1983.

- İbnu'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed (630/1232), **Usdu'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe** , Beyrut 1377.
-**el-Kâmil fî't-Târîh** , Beyrut 1402/1982.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb (245/859), **Kitâbu'l-Muhabber** , Nşr.: Ilse Lichtenstadter, Beyrut (t.y.), (H. 1361 Haydarâbâd baskısından ofset).
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), **el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe** , Beyrut (t.y.).
-**Tehzîbu't-Tehzîb** , Haydarâbâd 1325.
- İbn Haldûn, Abdurrahman (808/1406), **Târîh** , Nşr.: Halil Şehhâde, Suheyl Zekkâr, 2. baskı, Beyrut 1408/1988.
- İbn Hallikân, (681/1282), **Vefeyâtu'l-A'yân** , Thk.: İhsan Abbas, Beyrut 1397/1977.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhirî (456/1063), **Cevâmî'u's-Sîre ve Hams Resâil Uhrâ** , (2. Risâle, *Esmâu's-Sahâbe er-Ruvât ve mâ li-Kulli Vâhid mine'l-'Aded*), Thk.: İhsân 'Abbâs, Nâsiruddîn el-Esed, Lahor 1401/1981.
- İbnu'l-İbrî, **Târîhu'l-Muhtasari'd-Duvel** , Hâzimiyye (Lübnân) 1403/1983.
- İbn İmâd el-Hanbelî, Ebu'l-Felâh Abdulhayy (1089/1678), **Şezerâtu'z-Zehab** , Dâru'l-Fikr, y.y. 1399-1979.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil (774/1372), **el-Bidâye ve'n-Nihâye** , Thk.: Ali Şîrî, Beyrut 1408/1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî (276/889), **el-Maârif** , Thk.: S. Ukkâşe, 4. Baskı, Kahire 1981.
-**el-İmâme ve's-Siyâse** , Thk.: Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Beyrut (t.y.).
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (275/888), **Sunen** , İstanbul 1401/1981.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukarrem (711/ 1311) **Muhtasar Târîh Dimaşk li-İbn Asâkir** , Dimaşk 1405/1985.
- İbn Sa'd, Muhammed (230/844), **et-Tabakâtu'l-Kubrâ** , Beyrut 1405/1985.
- İbn Teymiyye (728/1263), **Minhâcu's-Sunneti'n-Nebeviyye** , Thk. Muhammed Reşâd Sâlim, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, y.y. 1406/1986.
- el-Kuleynî, **el-Usûl mine'l-Kâfi** , Nşr.: Muhammed el-Ahvendî, 3. Baskı, Tahran 1388.
- Lammens, "**Hasan**", **İslâm Ansiklopedisi** , İstanbul 1993.
- el-Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir (355/964), **el-Bed' ve't-Târîh** , Thk.: Cl. Huart, Bağdat (t.y.), (Paris 1899-1919 baskısından ofset).
- el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Huseyin b. Ali (346/957), **Murûcu'z-Zehab ve Me'âdinu'l-Cevher** , Nşr.: Barbier de Meynard, Pavet de

Courteille, Paris 1861-1877.

en-Nesâf, Ebû Abdurrahman b. Şu'ayb (279/892), *Sunen*, İstanbul 1401/1981.

Reckendorf, 'Eş'as", *İslâm Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1993.

Sakallı, T., "Hasan", *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1990.

es-Suyûtî, (911/1505), *Târihu'l-Hulefâ*, Thk.: M. Muhyiddîn Abdulhamîd, y.y. (t.y.).

et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Suleymân b. Ahmed (360/970), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Thk.: Hamdî Abdulhamîd es-Selefî, 2. Baskı, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, y.y. 1404/1984.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târihu't-Taberî*, Thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, 4. Baskı, Kahire 1989.

et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (279/892), *Sunen*, İstanbul 1401/1981.

Üçok, Bahriye, *Emevîler-Abbasîler*, 2. Baskı, Ankara 1983.

Vagleri, "Hasan b. Ali b. Abi Tâlib", *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden-Londra 1986.

Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sukutu*, Ankara 1963.

el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (294/897), *Târihu'l-Ya'kûbî*, Târih, Beyrut 1412/1992.

ez-Zebîdî, Zeynuddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdullâtîf (893/1488), *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Mütercim ve Şârih: K. Miras, 7. Baskı, Ankara 1984.

ez-Zehabî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 2. Baskı, Beyrut 1402/1982.